

СІЛКОВА А. О.,

магістр

(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 343.28/.29

**ЗВІЛЬНЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ВІД ПОКАРАННЯ
ТА ЙОГО ВІДБУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ:
ОКРЕМІ ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ**

У статті досліджується юридична природа звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування як самостійне правове явище. Розкрито комплексність міжгалузевого субінституту звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування. На основі сформульованого «родового» кримінально-правового змісту звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування визначено співвідношення із такими кримінально-правовими явищами, як звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності, форми кримінальної відповідальності й пом'якшення покарання при його призначенні.

Ключові слова: звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування, нормативне значення, правозастосовне значення, співвідношення.

В статье исследуется юридическая природа освобождения несовершеннолетних от наказания и его отбывания как самостоятельное правовое явление. Раскрыта комплексность межотраслевого субинститута освобождения несовершеннолетних от наказания и его отбывания. На основе сформулированного «родового» уголовно-правового содержания освобождения несовершеннолетних от наказания и его отбывания определено соотношение с такими уголовно-правовыми явлениями, как освобождение несовершеннолетних от уголовной ответственности, формы уголовной ответственности и смягчение наказания при его назначении.

Ключевые слова: освобождение несовершеннолетних от наказания и его отбывания, нормативное значение, правоприменительное значение, соотношение.

The article deals with the legal nature of discharge juveniles from punishment and from serving it as a relatively independent legal phenomenon. The complexity of interbranch substitution of discharging juveniles from punishment and from serving it is examined. Based on the formulated “generic” legal content of discharge juveniles from punishment and from serving it, interrelationship between criminal-legal phenomena as discharge juveniles from criminal liability, forms of criminal liability and mitigation of punishment is determined.

Key words: discharge juveniles from punishment and from serving it, normative meaning, enforcement meaning, interrelationship.

Вступ. Останні соціально-політичні зміни в нашій державі зумовлюють першочергову потребу в реформуванні системи заходів кримінально-правового характеру в напрямі їх подальшої демократизації та гуманізації. Цей напрям включає, зокрема, розширення можливостей досягнення цілей кримінальної відповідальності шляхом повної або часткової відмови від застосування покарання. Одним із способів його реалізації є вдосконалення у кримінальному праві України інституту звільнення від покарання та його відбування, у тому числі й у частині, що стосується неповнолітніх. У цьому плані дослідження окремих теоретичних

аспектів звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування видається досить важливим – воно дасть можливість об'єктивно оцінити відповідні норми Кримінального кодексу України 2001 р. (далі – КК, КК 2001 р.), сприятиме забезпеченню системного підходу при розробленні конкретних пропозицій щодо їх удосконалення.

У кримінально-правовому аспекті проблему звільнення від покарання та його відбування у своїх працях розглядали В.М. Бурдін, А.А. Горшенін, О.В. Дашенко, Х.Х. Кадарі, І.І. Карпець, А.О. Клевцов, О.О. Книженко, Г.А. Кригер, В.А. Ломако, Л.М. Палюх, Є.О. Письменський, Д.В. Ривман, М.Ф. Саввін, А.В. Савченко, Е.А. Саркісова, С.В. Сахнюк, В.В. Скибицький, Ю.М. Ткачевський, О.О. Якимова та інші.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття юридичної природи звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування як окремого правового явища, зокрема аналіз звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування в нормативному й правозастосовному значеннях, а також установлення співвідношення звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування зі звільненням неповнолітніх від кримінальної відповідальності, формами кримінальної відповідальності й пом'якшенням покарання під час його призначення.

Досягнення мети дослідження базується на реалізації таких завдань: 1) розкрити юридичну природу звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування в нормативному й правозастосовному значеннях; 2) установити окремі особливості звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування як окремого правового субінституту й заходу кримінально-правового характеру; 3) визначити співвідношення звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування зі звільненням неповнолітніх від кримінальної відповідальності, формами кримінальної відповідальності й пом'якшенням покарання під час його призначення.

Результати дослідження. Юридичну природу звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування доцільно визначати шляхом з'ясування значення відповідного словосполучення.

Насамперед звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування в межах правової системи України розуміється як *комплексний міжгалузевий субінститут* – системне поєднання норм кримінального, кримінально-процесуального й кримінально-виконавчого права, котрі регулюють умови, підстави, особливості й порядок застосування конкретних виявів звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування.

Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування може розглядатись як *правозастосовна дія*, яка, за винятком помилування Президентом України й так званої індивідуальної амністії Верховної Ради України, здійснюється судом. Тобто, звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування поряд зі звільненням неповнолітніх від кримінальної відповідальності чи призначенням покарання неповнолітній особі являє собою певне рішення уповноваженого суб'єкта в межах конкретних кримінально-правових відносин.

Також звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування може мати значення *реального заходу кримінально-правового характеру*, тобто звільнення від покарання та його відбування, у тому числі й неповнолітніх, традиційно пов'язують із формами реагування держави на злочин у межах кримінальної відповідальності (її реалізації) [12, с. 23].

Останнє значення, якого може набувати словосполучення «звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування», теоретичне: *певна складова предмета науки кримінального права*, що включає в себе теоретичні положення щодо наведених вище трьох попередніх значень цього словосполучення.

У межах цього дослідження ми зосередимо увагу на нормативному (субінститут кримінального права України) і правозастосовному (захід кримінально-правового характеру) значеннях звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування.

Як уже зазначалось, звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування в його нормативно-правовому розумінні являє собою *комплексний міжгалузевий субінститут*. При цьому його кримінально-правову складову утворюють окремі норми (положення): а) КК 2001 р.; б) Кримінального кодексу України (Української РСР) 1960 р.; з урахуванням так званої ультраактивної дії кримінального закону в часі це можуть бути, наприклад, положення ст. 49 цього Кодексу про строки давності виконання обвинувального вироку;

в) Закону України «Про застосування амністії в Україні» [5]; г) окремих законів України (переліком конкретних законів України про амністію, а також так званих спеціальних законів, прийнятих у листопаді 2013 р. – лютому 2014 р.); г) відповідних нормативно-правових актів щодо помилування в Україні, які затверджувалися окремими указами кожного Президента України.

Важливо підкреслити: «комплексність» субінституту звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування в її кримінально-правовому аспекті полягає насамперед у тому, що він включає норми двох інститутів кримінального права України: звільнення від покарання та його відбування й особливості кримінальної відповідальності й покарання неповнолітніх.

Зазначимо, що в межах цього комплексного субінституту можливі різні способи взаємодії норм цих інститутів, а саме:

а) можливість поширення на неповнолітніх норм щодо так званих «загальних» різновидів звільнення від покарання та його відбування (наприклад, звільнення від покарання за хворобою);

б) можливість поширення на неповнолітніх норм щодо «загальних» різновидів звільнення від покарання та його відбування з урахуванням положень, що передбачають певну специфіку цих різновидів саме для неповнолітніх (наприклад, звільнення від покарання із випробуванням);

в) можливість поширення на неповнолітніх загальних норм інституту звільнення від покарання та його відбування (наприклад, ч. 1 ст. 74 КК) і положень щодо так званих «спеціальних» різновидів звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування (наприклад, звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру).

Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування як захід кримінально-правового характеру завжди втілює певну форму кримінальної відповідальності, тобто є актом реалізації права, що полягає в повному й безумовному звільненні неповнолітніх від покарання чи його відбування, звільненні від покарання під певною умовою, звільненні від невідбутої частини покарання, пом'якшенні призначеного покарання або заміні одного виду покарання іншим – більш м'яким.

«Родовий» кримінально-правовий зміст звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування в правозастосовному значенні може бути з'ясовано шляхом виділення таких ознак:

1) цей захід застосовується тільки до неповнолітньої особи, визнаної винною в учиненні одного або кількох злочинів обвинувальним вироком суду. Отже, він пов'язаний із реалізацією однієї або кількох окремих форм кримінальної відповідальності (щонайменше неповнолітня особа зазнає офіційного осуду від імені держави – вона засуджується й тим самим одержує «тавро» злочинця);

2) звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування, за винятком помилування, котре здійснюється Президентом України, й індивідуальної амністії, котра можлива шляхом прийняття закону Верховною Радою України, застосовується виключно судом;

3) перелік умов, підстав і окремих різновидів звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування закріплюється виключно в положеннях законодавства України про кримінальну відповідальність (однак, на нашу думку, у супереч буквальному змісту ч. 1 ст. 3 КК, воно включає не лише цей Кодекс);

4) правова сутність звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування полягає в «пом'якшенні» кримінальної відповідальності неповнолітньої особи: держава в особі суду, Президента України чи Верховної Ради України відмовляється від застосування щодо неповнолітньої особи покарання повністю або його частини у зв'язку з певними обставинами соціального, політичного й власне правового характеру.

Беручи до уваги родовий кримінально-правовий зміст звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування, можливо визначити його співвідношення із такими кримінально-правовими явищами, як звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності, форми кримінальної відповідальності й пом'якшення покарання при його призначенні.

1. Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування необхідно відмежовувати від звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності. Як зазначає О.М. Костен-

ко, указана проблема зумовлена «подвоєнням» таких схожих заходів кримінально-правового впливу в нашому КК [11, с. 49].

Аналізуючи юридичну природу вищевказаних заходів, можна виділити спільні риси, притаманні як звільненню неповнолітніх від покарання та його відбування, так і звільненню неповнолітніх від кримінальної відповідальності. Серед них, зокрема, такі:

а) порівнювані заходи покликані в привілейованій формі впливати на неповнолітніх осіб, у діяннях яких містяться ознаки складу злочину, шляхом застосування щодо них принципів гуманізму, справедливості й економії кримінально-правової репресії;

б) обидва заходи є особливими, нетиповими формами державного впливу на неповнолітніх, котрі вчинили суспільно небезпечні діяння, що містять ознаки певних складів злочинів. Такий вплив, як правило, полягає в заохоченні поведінки неповнолітніх, які демонструють соціально корисні посткримінальні дії, і в стимулюванні бажаних для суспільства вчинків або обґрунтовуються відсутністю об'єктивної можливості (неспроможністю) здійснення ефективного впливу заходами репресивного характеру [9, с. 886];

в) обидва заходи кримінально-правового характеру застосовуються задля виправлення неповнолітніх без застосування до них у повному обсязі типової форми кримінальної відповідальності;

г) як і при звільненні неповнолітніх від покарання та його відбування, так і при звільненні неповнолітніх від кримінальної відповідальності обов'язковою умовою звільнення є наявність у діянні неповнолітніх складу злочину;

г) окрім цього, різновиди обох заходів кримінально-правового характеру застосовуються виключно судом, за винятком помилування, яке здійснюється Президентом України, й індивідуальної амністії, що здійснюється Верховною Радою України.

Відмінні ж риси полягають у такому:

а) підстави, умови та порядок звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності, на відміну від звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування, передбачені низкою статей Особливої частини КК (так звані спеціальні різновиди звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності);

б) як указувалось вище, звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування завжди втілюється в певну форму кримінальної відповідальності. Натомість звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності взагалі не може бути пов'язано із будь-якою формою кримінальної відповідальності, оскільки в цьому разі держава не покладає на неповнолітню особу такої відповідальності;

в) застосування звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування в межах певної форми кримінальної відповідальності в більшості випадків пов'язано із призначенням в обвинувальному вирокі конкретної міри покарання; однак якщо неповнолітній засуджується й без призначення покарання, він у будь-якому разі зазнає так званого «таврування», осуду держави, оскільки судом дається негативна оцінка його діяння. При звільненні ж неповнолітніх від кримінальної відповідальності не можна вести мову ні про державний осуд, ні про призначення покарання, оскільки судом узагалі не постановлюється обвинувальний вирок. Як роз'яснив Пленум Верховного Суду України (у період чинності Кримінального процесуального кодексу 1960 р. – А. С.), звільнення від кримінальної відповідальності – це відмова держави від застосування щодо особи, котра вчинила злочин, установлених законом обмежень певних прав і свобод шляхом закриття кримінальної справи, яке здійснює суд у випадках, передбачених КК України, у порядку, установленому Кримінально-процесуальним кодексом України [7];

г) оскільки звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування здійснюється в межах різних форм кримінальної відповідальності, при застосуванні судом окремих його різновидів виникнення судимості в неповнолітній особі не виключається; натомість звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності завжди виключає можливість виникнення судимості.

При звільненні від кримінальної відповідальності має місце так звана юридична фікція. Держава піддає «забуттю» діяння, що містить ознаки складу злочину, яке неповнолітня особа

вчинила в минулому. У зв'язку з цим усі кримінально-правові наслідки вчиненого діяння анулюються: воно визнається таким, що не мало місця. Отже, неповнолітня особа, яка звільнялась від кримінальної відповідальності (навіть не раз), вважається такою, котра вчинила злочин уперше та може знову й знову звільнитись від кримінальної відповідальності [9, с. 889];

Отже, незважаючи на низку подібних ознак, наведені вище відмінності дають підстави для загального висновку: звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності і звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування є різними, по суті, взаємовиключними правовими явищами.

2. Як уже зазначалось, у конкретних своїх виявах звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування завжди здійснюється в межах певної форми кримінальної відповідальності, а в деяких випадках передбачає поєднання кількох її форм.

Не зупиняючись на дискусії щодо форм кримінальної відповідальності, зазначимо лише, що автор є прихильником виокремлення чотирьох *форм кримінальної відповідальності*: а) «типова (основна)» форма кримінальної відповідальності – реальне відбування покарання; б) «виняткова» форма кримінальної відповідальності – остаточне й безумовне звільнення від відбування призначеного вироком покарання; в) «особлива» форма кримінальної відповідальності – умовне незастосування покарання; г) «змішана» форма кримінальної відповідальності.

З урахуванням зазначеного наведемо окремі приклади:

- такий різновид звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування, як звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру, може втілюватись в одну із форм кримінальної відповідальності – звільнення від покарання (остаточне й безумовне звільнення неповнолітньої особи від призначеного вироком суду покарання);

- у випадку звільнення неповнолітньої особи від відбування покарання із випробуванням, якщо під час іспитового строку засуджений неповнолітній виконав покладені на нього обов'язки та не вчинив нового злочину, можна вести мову про форму «умовного незастосування покарання»;

- при умовно-достроковому звільненні неповнолітніх від відбування покарання має місце так звана «змішана» форма кримінальної відповідальності.

Отже, звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування передбачає в будь-якому разі покладення на особу кримінальної відповідальності, хоча вона й певним чином пом'якшується.

3. Потребує уточнення і співвідношення звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування із *пом'якшенням покарання під час його призначення*. В основі відмежування цих явищ лежать конкретні характеристики моменту прийняття судом рішення [13, с. 614]. При звільненні неповнолітніх від покарання та його відбування покарання або взагалі не призначається, або ж спочатку призначається конкретна міра покарання за вчинений злочин (злочини), а потім приймається окреме рішення про його невідбування або пом'якшення. Пом'якшення ж покарання при його призначенні (у тому числі із виходом за мінімальну межу відповідної санкції) відбувається на етапі визначення конкретної міри покарання за вчинений особою злочин (злочини) і приймати окреме рішення про пом'якшення покарання необхідності немає [10, с. 159]. Тому, зокрема, формулювання ч. 5 ст. 72 КК «... суд, враховуючи попереднє ув'язнення, може пом'якшити покарання...» не можна розглядати як таке, що передбачає окремий різновид звільнення від покарання та його відбування, у тому числі й щодо неповнолітньої особи.

Висновки. Отже, виходячи з викладеного вище, можемо зробити такі висновки:

1. Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування у кримінальному праві України розуміється як комплексний міжгалузевий субінститут. Його кримінально-правова складова поєднує норми двох інститутів кримінального права України: звільнення від покарання та його відбування й особливості кримінальної відповідальності й покарання неповнолітніх. У межах цього субінституту норми вищеназваних інститутів можуть поширюватися на неповнолітніх по-різному, зокрема шляхом застосування до неповнолітніх так

званих «загальних» або «спеціальних» різновидів звільнення від покарання та його відбування чи застосування «загальних» різновидів звільнення із певною специфікою умов і підстав такого застосування.

2. Словосполучення «звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування» може мати значення реального заходу кримінально-правового характеру. При цьому його «родовий» кримінально-правовий зміст розкривається шляхом виділення низки специфічних ознак, а конкретні вияви можуть здійснюватись у межах різних форм кримінальної відповідальності.

3. Беручи до уваги ознаки, що утворюють родовий кримінально-правовий зміст звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування, можна визначити його співвідношення із такими кримінально-правовими явищами, як звільнення від кримінальної відповідальності, кримінальна відповідальність і *пом'якшення покарання при його призначенні*:

- звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування може мати місце лише після визнання неповнолітньої особи винною в учиненні злочину (злочинів) обвинувальним вироком суду; після набрання таким вироком законної сили неповнолітня особа зазнає так званого офіційного «тавування», осуду від імені держави, що є безумовним свідченням покладення на неї кримінальної відповідальності; при звільненні неповнолітньої особи від кримінальної відповідальності такі наслідки відсутні; отже, ці явища, по суті, є взаємовиключними – у першому випадку неповнолітній несе кримінальну відповідальність, а в другому – ні;

- кримінальна відповідальність неповнолітніх і звільнення їх від покарання та його відбування співвідносяться між собою як ціле й частина, оскільки звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування завжди реалізується принаймні в одній із форм кримінальної відповідальності;

- пом'якшення покарання при його призначенні завжди втілюється в конкретну міру покарання, що призначається судом в обвинувальному вироку; при звільненні неповнолітніх від покарання та його відбування покарання або взагалі не призначається, або ж у разі призначення конкретної міри покарання – після цього приймається окреме (самостійне) рішення про пом'якшення кримінальної відповідальності неповнолітньої особи.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України зі змінами станом на 14.05.2015 р. // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

2. Кримінально-виконавчий кодекс України зі змінами та допов. станом на 14.05.2015 р. (офіц. текст). – К. : ПАЛИВОДА А.В., 2015. – 104 с.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України зі змінами станом на 13.05.2015 р. // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

4. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 р. (зі змінами на 08.09.2012 р.) // ВВР. – 1961. – № 2. – С. 15.

5. Про застосування амністії в Україні : Закон України зі змінами станом на 06.05.2015 р. // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/392/96-%D0%B2%D1%80>.

6. Про Положення про порядок здійснення помилювання : Указ Президента України від 21.04.2015 р. // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/223/2015>.

7. Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23.12.2005 р. № 12 // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-05e>

8. Кримінальне право України. Загальна частина : [підручник] / за ред. А.С. Беніцького, В.С. Гуславського, О.О. Дудорова, Б.Г. Розовського. – К. : Істина, 2011. – 1121 с.

9. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. – 4-е вид., переробл. та доповн. – К. : А.С.К., 2005. – 848 с.
10. Письменський Є.О. Звільнення від покарання та його відбування : проблеми кримінального законодавства та практики його застосування : [монографія] / Є.О. Письменський. – Луганськ : Віртуальна реальність, 2011. – 386 с.
11. Письменський Є.О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України / Є.О. Письменський. – Луганськ : РВВ ЛУВДС ім. Е.О. Дідоренка, 2014. – 728 с.
12. Українське кримінальне право. Загальна частина : [підручник] / [П.С. Берзін та ін.] ; за заг. ред. В. Навроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – 711 с.

